

МИКОЛА ІЩЕНКО
ІВАН РУДЕНКО

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ЯК ЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

Криза не на вулицях, а в головах

М.А. Булгаков

Більшість експертів вважають, що однією з причин нинішньої кризи є проблеми в американській економіці, котрі виникли внаслідок стрімкого скорочення заощаджень, зростання обсягів порівняно дешевих кредитів та неадекватного споживання. Особливо варто підкреслити те, що американські домогосподарства, починаючи з середини 1980-х рр. не тільки не повертали кредити, а, навпаки, збільшували обсяги їх накопичень, які значно випереджали як зростання доходів громадян, так і динаміку зростання ВВП. У кінці 2007 р. на початку 2008 р. більшість пересічних домогосподарств США вимушені були припинити споживання товарів та послуг за стандартами минулих років. А Федеральна резервна система США, яка сприяла отриманню дешевих кредитів, припинила їх видачу банкам, а кредитну ставку підвищила у 5 разів. А це, в свою чергу, спричинило банкрутство банків, а найбільш могутні, світового рівня банки Бір Стернс, Мерріл Лінч енд компані, Валінгтон Мітчел були скуплені за безцінь банками Джой Мор-

Доц. ІВАН ІВАНОВИЧ РУДЕНКО, к.ф.н. – завідувач кафедри філософії Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ). Адреса: 18028 М. Черкаси, вул. Енгельса 164; тел. 0472-71-99-53; e-mail: phil@cibs.ck.ua

Проф. МИКОЛА ПАВЛОВИЧ ІЩЕНКО, д.ф.н. – академік Української академії політичних наук. Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри державного управління і соціально – політичних наук Черкаського національного університету. Адреса: 18028 М. Черкаси, вул. Енгельса, 164; тел. 0472-71-99-53; e-mail: phil@cibs.ck.ua

ган та Банк оф Америка, власники яких практично керують Федеральною резервною системою США і друкуванням доларів для всього світу. Саме дії цих інституцій і є головними чинниками фінансової кризи, яка призвела до обвалів ринків і стрімкого падіння індексів на фондових біржах. Очевидно, світова спільнота нині має дуже серйозну фінансову проблему, і це повинно стати уроком для банківської системи світу і України.

Постає питання про моральність дій творців кризи. Таким чином, ще одним чинником сучасної кризи, про яку мало говорять і пишуть, є етична проблема.

Наприкінці 90-х років у вітчизняному суспільствознавстві було остаточно визнано новий методологічний підхід, запроваджений зарубіжними соціологами: П. Сорокіним, Т. Парсонсом, Н. Луманом, Д. Беллом, О. Тоффлером. Він виявився цікавим тим, що давав можливість здійснювати аналіз цивілізаційних змін сучасних суспільств. У межах оцінки глобальності трансформацій відбулося осмислення ролі кризових явищ як невід'ємних факторів соціокультурного розвитку, викликаних як загальними, так і конкретними специфічними чинниками, які носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Сьогодні світ несподівано став свідком і заручником нової драматичної кризової ситуації. І, виходячи з набутого наукою досвіду вивчення кризових феноменів, бачимо, що попри національну багатоманітність виявів, у виникненні кризи на межі 2008-2009 років вгадуються як спільні цивілізаційні закономірності, розкриті ще Карлом Марксом, так і фактори, пов'язані з людським чинником.

Але надзвичайна експансивність руйнацій саме в українській економіці обумовлює більш детальне дослідження кризової ситуації початку третього тисячоліття. Тому здійснити спробу діагнозу природи й характеру останньої кризи, і тим самим дати відповіді на питання, які турбують кожного пересічного українця, і є метою цієї статті¹.

Актуальність проблеми визначається ще й тим, що у ситуації, коли в Україні відбувається становлення найважливіших підсистем – соціально-економічної, політичної, соціокультурної – розуміння особливостей бізнесу як діяльності буде неповним без обговорення питань його етики.

¹ И.В. Брызгалов, Л.А. Рапопорт, *Концепция педагогического воспитания экономической культуры студентов*, "Теория и практика физической культуры. Научно-теоретический журнал" 2004, № 6, с. 14-16.

Нинішня економічна, політична, екологічна кризова ситуація в світі довела, що сучасні економічні процеси можуть привести людство до загибелі. Тож знову постає проблема моралі.

Багато науковців у сфері етики вважають, що причиною нашої системної кризи є криза духовно-світоглядна, моральна. Простіше – значна частина людей готові заради вигоди знехтувати мораллю.

Ще у 1905 р. Максом Вебером неспростовно доведено, що політико-економічні стосунки у суспільстві визначаються його моральним статусом².

Саме звідси, з морального занепаду – політична криза, неефективність усіх гілок влади. Політична неспроможність і криміналізація влади призвела до нищення потужних виробництв і втечі у «тінь» тих, які залишилися, до подальшого загострення економічної кризи. Як правило, в умовах кризи починає активно проявлятися аморальність, притаманна, на жаль, значній частині представників сучасного бізнесу і банківської системи.

Нобелівський лауреат 2008 року з економіки П. Кругман нагадує слова Ф.Д. Рузвельта, які він промовив під час Великої депресії: «Ми завжди знали, що бездумне стремління до прибутку – погана мораль. Тепер ми всі знаємо, що це ще і погана економіка». Ці слова актуальні й сьогодні.

До проявів сучасної духовної кризи суспільства належать: сплеск анти-суспільних настроїв, егоїзму, нігілізму, планетарна епідемія аморальності, злочинності, наркоманії, тотальної легковажності, бездумності й жадоби швидкої наживи, деградація особистості в різних її проявах, зниження духовного і культурного рівня, зростання корупції, проявів некомпетентності й непрофесіоналізму у вирішенні національних і міжнародних питань.

Економіка, політика і мораль – найважливіші складники життя всього людського суспільства. Економіка виступає фундаментальним чинником виробництва та відтворення суспільного життя, володіє певною формотворчою силою для всіх інших елементів суспільного буття та суспільної свідомості. У той же час ринкова економіка не може існувати без економічної етики, високої економічної культури.

Глобальна фінансово-економічна криза, яку переживає увесь світ і яка збіглася з соціально-політичною кризою в Україні, – це не просто криза економічних інституцій, вона є свідченням кризи людини і суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій і моральних норм. Економічна криза має глибокі причини, які полягають насамперед у тому, що одна із систем сучасного суспільства, а саме банківська сфера, економіка, відокремившись від цінніс-

² М. Вебер, *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи 1999, 261 с.

но-етичних орієнтирів, набула самостійної динаміки розвитку і перетворилася на самоціль.

Але якщо в розвинутих країнах кризові процеси обмежилися фінансово-економічною сферою через опір сталої системи цінностей, заснованих на законності й порядку, раціональності й економності, то на українських теренах відбулося швидке розповсюдження кризи на всі галузі суспільного життя. Фундаментальною передумовою цього процесу є катастрофічні деформації в культурі, дезінтеграція духовних смислотворчих інтегруючих потенціалів, які не подолані з 90-х років разом з декотрими політичними, економічними та соціальними негараздами перехідних обставин. Власне, за переконанням Т. Парсонса, цивілізаційні трансформації завжди супроводжуються зміною цінностей. І радикальність саме цього процесу призводить суспільство до глибоких криз, передбачаючи його багаторічне переструктурування.

З огляду на таке, культурні проблеми в Україні обумовлені об'єктивно-цивілізаційною закономірністю ціннісних змін, хоча не меншу роль відіграли специфічні суб'єктивні причини, зокрема, деградація культури особистості, яка визначила духовно-ціннісний занепад українського суспільства, втрата духовних орієнтирів, деморалізація і десоціалізація, розірваність свідомості. Як наслідок, дегуманізація й особиста деідентифікація – втрата людяності, розпад біосоціокультурної цілісності, хаотичне самовідчуття. Це те, що Булгаков назвав «розрухою у наших головах»³. Бо чим, якщо не кризою культури особистості можна пояснити розповсюджений в українському соціумі культ амбіційності, егоїзму, домінування групових монопольних інтересів, підступність, зрадництво, запродавство? Девальвація цінностей обов'язку, відповідальності, свободи, порядності викликає домінування користолюбивих, споживацьких інтересів, жорсткий прагматизм і аморальність законів і способів самореалізації. У духовно спустошеному соціумі людина перестала бути метою діяльності, її використовують як засіб для досягнення прибутку. Духовна атмосфера багаторівневих відчужень накопичує критичну масу, яка сприяє інверсійності логіки суспільної життєдіяльності, абсурдності поведінки людини в умовах катастрофічної ситуації, напружених соціальних відносинах та загальній депресивності.

Саме криза 2008–2010 р.р. засвідчила, що ціннісно-нейтральна економіка і банківництво, зорієнтовані на суто економічні показники, домінують сьогодні. Це перша фінансово-економічна криза постмодерного інформаційного суспільства.

³ М. Булгаков, *Дьяволада*, Москва: ДСМ 1989, с. 199-200.

Специфікою цієї кризи є те, що спекулятивний капітал набув неабияких масштабів завдяки його віртуалізації. Щойно економіка забуває про етичні імперативи, закладаються можливості віртуалізації капіталу.

Віртуалізація грошової економіки орієнтує спекулятивний капітал на короткострокові цілі. Мало не весь розвинений світ почав жити у кредит, забувши зрештою про спільне благо, яке вимірюється й етичними категоріями. І оскільки ланцюжок економічних категорій досить довгий, то здається, самі гроші продукують гроші, а тому можна жити, нічого не продукуючи. Так виникає ілюзія, що всі можуть жити у кредит, але проблема полягає в тому, що кредитні банки, в першу чергу США, не могли контролювати й управляти процесом кредитування.

Безумовно, зазначені процеси не можуть тривати постійно, свідченням чого є неухильне зростання невідповідності між кількістю реальних товарів і послуг та кількістю доларів, що циркулюють на фінансових ринках (пропорція нині приблизно 1:10). Що ж до ринку вторинних цінних паперів і співвідношення між реальним товарним покриттям і реальними грошима, які символізують цінні папери, то це співвідношення перевищує 1:100, а загальні суми віртуальних грошей, які обертаються на фондових ринках у вигляді цінних паперів, дорівнюють за дуже приблизними оцінками 600–800 трл дол.

Як зазначив Д. Бюлер, суспільна ситуація в світі на початку третього тисячоліття окреслюється тим, що ratio високотехнологічного індустріального суспільства, зорієнтоване на короткострокові результати, до того ж підсилюване спекулятивною грошовою економікою, руйнує сутність екологічних, соціальних та культурних умов життя⁴.

Як бачимо, зазначена ситуація у світі по-новому ставить проблему соціальної відповідальності в економіці та бізнесі. А це вже проблема етики. Отже, фінансово-економічна криза інформаційного суспільства є насамперед етичною кризою, тому й розв'язання її слід шукати саме в етичній площині. Але і сама економіка має рухатися назустріч етиці, тобто виходити за межі суто економічних категорій. Ще задовго до нинішньої кризи англійський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки А. Сен у праці *Об етике и экономике* зазначив, що сучасна теорія і практика економіки суттєво збіднюється внаслідок утворення дедалі більшої дистанції між економікою та етикою⁵.

⁴ Д. Бюлер, *Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє*, "Філософська думка" 2007, № 3, с. 81.

⁵ А. Сен, *Об етике и экономике*, Москва: Наука 1996, 125 с.

Тому подолання економічної кризи є насамперед проблемою ціннісно-нормативної переорієнтації глобального господарства, її ключовим чинником є подолання спрямування економіки на категорії у межах “Економікс”: прибуток, калькуляція, собівартість, рентабельність, попит, пропозиція тощо. Це стосується подолання засадового для новоевропейської доби концепту *homo economicus*, абсолютизація якого досягла свого апогею у другій половині ХХ століття.

Нині важливим є питання про те, наскільки етика, фінансова система та економіка можуть бути не антиподами, а партнерами. Спроба моралізаторства, безпосереднього застосування “етичних важелів” до економіки, апеляція до традиційних етичних категорій без огляду на економічні реалії, системно-функціональних кодів самої економіки можуть завдати шкоди господарюючим суб’єктам.

Сьогоднішня глобальна економічна криза потребує імплантації ефективних інститутів в умовах глобалізації. Але зазначене можливе лише за умов відповідної етичної легітимізації. Як зазначає К. Апел, глобалізація першого порядку (економічна) потребує глобалізації другого порядку, тобто морально-етичної. Проте така етична глобалізація – це не створення глобального етосу, тим паче не повернення до традиційних етосів як культурних рамок економіки, це зрештою створення умов для подальшої відкритості та транспарентності самої економіки, зокрема, й роботи фінансових інституцій. Зазначене можливе саме через інституалізацію всесвітнього громадянського суспільства⁶.

Інституції глобального контролю можуть бути ефективними за умов відкритості та контрольованості з боку громадськості, яка й має стати мета-інституцією легітиматії відповідних економічних інститутів.

На думку згаданого К. Апеля, відповіддю на виклики глобальної економічної кризи має бути інституалізація відкритого громадського дискурсу у всесвітньому масштабі, який є етичним принципом і який також має стати інстанцією контролю за розвитком економіки⁷. Саме її відкритість має стати на заваді подальшому розвитку суто спекулятивної економіки, віртуалізація якої і призвела до неконтрольованості. Відкритий громадський дискурс має визначити ціннісні, зокрема соціальні та екологічні, орієнтації ринкового

⁶ А.М. Єрмоленко, *Комунікативна практична філософія*, Київ: Лібра 1999, с. 231-250.

⁷ Там же, с. 251.

господарства, не руйнуючи іманентних економічних кодів. Саме у цій площині перебуває точка перетину етики й економіки.

Заслуговує на увагу думка щодо вітчизняних реалій С. Пролєєва, який зазначив, що загальний діагноз сучасного суспільства, а саме віртуалізація соціального, є цілком прийнятним і для України. Разом з тим вітчизняна ситуація має свою специфіку, пов'язану з тим, що й дотепер українське суспільство залишається соціальною системою, яка не розв'язала у своєму існуванні навіть класичних модерних завдань – соціальних, політичних і економічних. Щодо загального діагнозу, вважає С. Пролєєв, то маємо в світі ситуацію соціальності, яка дедалі інтенсивніше віртуалізується⁸. Те, що міститься в сучасній кризі, – це поразка людей і речей, цієї нищівної поразки завдала їм фетишизація грошей.

Показовою у цьому плані є іпотечна криза в США, з якої розпочалася глобальна фінансова криза.

Журналісти “Time” “вирахували” людину, з якої почалася криза. Так громадянин з міста Стоктон (Каліфорнія) придбав 2003 р.у кредит будинок за 250 тисяч доларів. У 2006 року він став безробітним, оголосив себе банкрутом і не міг сплачувати за кредит. Одразу після цього була відзначена втрата вартості будинків на його вулиці. Слідом за цим, у тому самому іпотечному пулі ще один позичальник теж не зміг сплачувати кредит, потім ще кілька осіб. За цим настав “ефект доміно”, тому що неспроможність отримувачів кредитів є фактично задалегідь запрограмованою. До іпотечної кризи призвела практика надання кредитів так званих “ненадійних”. Це кредити, які не потребували кредитної історії та застав. Так роздували пузир кредитної реальності у зазначеному випадку – кредитної реальності фіктивних, тобто реально відсутніх грошей. Це стало першопоштовхом, який призвів до світової іпотечної кризи. Ще раз нагадуємо, що вона не випадкова, а рукотворна, зніційована і спровокована Федеральною резервною системою США і банками, що стоять за нею.

Показово, що бульбашка величезної соціальної віртуальної реальності раптово вибухнула на конкретній людині. Тобто реальність – це все ж таки не знаки, а речі та люди. І якщо міркувати про подолання кризи чи про протидію їй, то доречно згадати Гусерлевій девіз: “Назад – до самих речей”. Перед сучасним світом постає проблема відновлення автономії людини.

⁸ И.В. Брызгалов, Л.А. Рапопорт, *Концепция педагогического воспитания экономической культуры студентов*, “Теория и практика физической культуры. Научно-теоретический журнал” 2004, № 6, с. 14-16.

Особливу увагу слід звернути на золоте правило етики: “Ставтесь до інших так, як ви хотіли б, щоб ставились до вас”. У негативній формі, у формулюванні Конфуція, воно звучить так: “Чого не побажаєш собі, того не роби іншим”.

Всюди процвітає неповага до особистості, брутальність, примітивне себелюбство. Тому саме етика як наука про мораль може сформувати в Україні нове світосприйняття, яке підніме мораль над економічними, політичними і соціальними процесами, оскільки будь-які соціальні перетворення тільки тоді мають прогресивний сенс, коли сприяють духовно-моральному відродженню, вдосконаленню особистості та суспільства.

Духовна атмосфера багаторівневих відчужень накопичує критичну масу, яка сприяє інверсійності логіки суспільної життєдіяльності, абсурдності поведінки людини в умовах катастрофічної ситуації, напруженню соціальних відносин та загальній депресивності⁹.

Отже, економіка потребує морального патронування, як і будь-яка інша царина людської активності. Щодразу частіше дієвою настановою стає принцип “Хороший бізнес – етичний бізнес”.

Для подолання економічної та політичної криз в Україні необхідно:

- сформувати у суспільстві стійку економічну та високу моральну культуру;
- подолати морально-політичний розкол суспільства, об’єднати його навколо суспільно очікуваних ідей та лідерів, які зможуть втілити ці ідеї у життя;
- перетворити “правосуддя” із обслуги “грошових мішків”, корумпованих владних структур та криміналітету у знаряддя дотримання інтересів суспільства – знаряддя його розвитку;
- побудувати і впровадити систему виховання підростаючих поколінь у працелюбності, моральності і національній духовності – патріотизмі.

ЛІТЕРАТУРА

Брызгалов И.В., Рапопорт Л.А.: Концепция педагогического воспитания экономической культуры студентов. “Теория и практика физической культуры. Научно-теоретический журнал” 2004, № 6, с. 14-16.

⁹С.Б. Крымский, *Контуры духовности: новые контексты идентификации*, “Вопросы философии” 1992, № 12, с. 21-29.

- Булгаков М.: Дьяволада. Москва: ДСМ 1989, 272 с.
- Бюлер Д.: Идея та обов'язковість відповідальності за майбутнє. "Філософська думка" 2007, № 3, с. 81-99.
- Вебер М.: Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи 1999, 261 с.
- Срмоленко А.М.: Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра 1999, 448 с.
- Крымский С.Б.: Контуры духовности: новые контексты идентификации. "Вопросы философии" 1992, № 12, с. 21-29.
- Сен А.: Об этике и экономике. Москва: Наука 1996.
- Тарасова Н.Ю.: "DIES IRAE" світової економіки, або діагноз однієї кризи. "Диалог, історія, політика, економіка" 2009, № 4, с. 52-57.

KRYZYS FINANSOWO-GOSPODARCZY JAKO PROBLEM ETYCZNY

Streszczenie

Określając czynniki kryzysu finansowo-gospodarczego, autor podtrzymuje opinię specjalistów, że nie był on przypadkowy, a doprowadzono do niego celowo. Kryzys ma swoich inicjatorów i organizatorów, którzy dla osiągnięcia korzyści gotowi są zapomnieć o moralności. Dlatego właśnie za jeden z podstawowych czynników kryzysu finansowego można uznać kryzys duchowo-światopoglądowy i moralny. Powstaje zatem potrzeba formowania postaw moralnych, społecznej odpowiedzialności biznesu, a także wyznaczenia miejsca rodziny, szkoły, uczelni, Kościoła w tym procesie.

FINANCIAL AND ECONOMIC CRISIS AS AN ETHICAL PROBLEM

Summary

Determining features of the financial and economic crisis the author supports the specialists point of view which consider that the crisis is not an eventual thing, it was created and made by its organizers who neglected their morality for the sake of benefit. Thus the crisis is considered to be not only financial but moral and spiritual one as well. The topical worthwhile task in this context is to form high morality, social business responsibility and to determine the role and the place of a family, a school, a university and a church in this very process.

Ключові слова: мораль, соціальна відповідальність, криза, чинники.

Słowa kluczowe: moralność, odpowiedzialność społeczna, kryzys, czynniki.

Key words: morality, social responsibility, crisis, features.